

****ТЕКСТ ПОДАНО З ХРЕСТОМАТІЇ ДЛЯ ДОДАТКОВОГО
ЧИТАННЯ****

БОГДАНКО

Оповідання

[...] Отаман казав сурмити на збір.

З усіх усюдів виїздили на майдан козаки: звозили награбоване добро і складали на татарські гарби¹. Гарби поїхали до тих возів, що мали були їхати в глибину Криму за головним військом.

Тепер козаки спочивали. Богданко²... уже звернути свої думки на дальший похід у глибину Татарщини. Тепер щойно початок літа, паші для коней доволі, трава сильно зеленіє, нема чого побоюватись, щоб татари запалили степ. А це була їх найсильніша зброя на ворогів. Радився зі своєю старшиною.

Та враз прискакав козак, сливе живий.

— Отамане-батьку, погано з нами. На ті гарби, що везли добро з Перекопу, наскочив доволі великий татарський загін. Козаків, що були з гарбами, поперебивали, гарби позабирали. Я один устиг утекти...

Коли гамір притих, козаки почули справді з того боку, де стояв возовий табір, сильну мушкетну стрілянину.

— Звідкіля взявся тут татарський загін, коли Перекопська шийка в наших руках? — дивувався Богданко.

— Справа проста, — замітив один із старшин. — Цей загін повертається з котрогось християнського краю зі здобиччю. Натрапив на наш табір і хоче взяти його приступом.

— На коні! — крикнув отаман.

Козаки посхоплювались і на коні.

— Город підпалити, де лише можна, — наказував Богдан.

Запалили місто чи не в десятих місцях. Козаки виїхали з горючого города на український бік. Треба було поспішати, бо коли б татарва здобула обоз, то й головному війську досталося б.

По дорозі вийшов із очеретів озерця заболочений чоловік і заступив козакам дорогу.

— Я до тебе, батьку-отамане. Мене з табору вислали. Ледве зміг

псрекраситися поміж татарвою. Мусив по болоті повзти... Наш табір облягла хмарою орда. Великий загін татарський саме вертався зі здобиччю з Польщі й на нас наткнувся. Полковник Палій останніх сил добуває, обороняючись. Коли не надійде швидко поміч, попропадаємо.

— Хай тобі, козаче, дадуть коня, поїдеш з нами. А що з добром, це його я послав гарбами до обозу?

— Ні про що ми в таборі не знали, а по дорозі ніяково мені було роздивлятися...

Козаки рушили скоком. Мушкетні стріли чути було щораз ближче. Незабаром почули й гамір бою.

Богдан полетів передом і побачив, як тьма-тьменна татар облягла з усіх боків возовий табір. Його засипали хмарою стріл. Сам табір був закутаний димом, з якого блискавками яснів вогонь із мушкетів.

— Добувайте шаблі та списи! — гукав Богданко. — За мною!

Погнав передом із піднесенням над головою мечем. Козаки летіли з усієї сили й мов тараном ударили на татар, що штурмували ззаду.

Богданко знав із досвіду, що татари сильно бентежаться, коли несподівано вдарити на них іззаду. А татари вдиралися вже на вози. Козаки не могли встигати з лаштуванням мушкетів, щоб упору відстрілюватись: ішов рукопашний бій. Коні й воли всередині табору, калічені хмарою татарських стріл, казилися й дуже перепиняли козаків у обороні: бігали, перевертали все, толочили ногами... Козаки відбивалися, чим попало: шаблями, списами, дрючками, дишлями від возів. Але ж із натуги почали мліти їм руки...

Та враз становище змінилося. Розляглося могутнє: "Ріж та бий!", і татарам стало моторошно, — зате в козаків, що почули поміч, віджили сили. Між татарвою почалася велика метушня. Почулися вигуки на сполох.

Наскок козацької кінноти полеглий становище обложеним, за возовою стіною. Татари втратили надію здобути табір: ворог, що поза ними, страшніший і важніший від того, що з-поза возів відстрілюється.

— Хлопці! Вилазь! Подавай далі! — гукнув отаман рухомої фортеці.

Розступилася одна стіна возів, і туди, мов горох із мішка, висипалося козацтво.

Як подратовані бджоли вилітають громадою з вулика, кидаються на напасника, обліплюють собою його лице, руки, лізуть до очей, бзикають люттю, мов на якомусь інструменті грають і кусають завзято, — достоту так робили ті козаки, що роєм вилітали з-поміж возів. Почався ще завзятіший рукопашний бій. Тягся він доволі довго. Татари раді були рятувати своє життя втечею, та втікати було нікуди...

Татари розклали свій табір кільканадцять стайз від того місця, де козаки стали чотирикутним табором. Отаман хотів там бути раніш, ніж татари: боявся за долю бранців, щоб їх татари не вирізали, мстячися за свою невдачу. І козаки пригнали до татарського табору раніш. Перша річ була — скочити між бранців.

Бідний народ страшно мучився. Чоловікам пов'язали сирівцями руки за спиною так туго, що сирівці в'їдалися до живого тіла. Ніхто їх не пожалував, не попускав ременів. Дітей-недолітків не в'язали, гнали гуртом, тільки гарних молодниць і дівчат везли на возах, це ж був найцінніший крам на невірничих базарах. Годували конятиною, недолітків кобилячим молоком.

Коли бранці побачили козаків, піднесли радісний крик, дякуючи Господові за чудовне визволення, якого не сподівались. Декілька козаків позіскакувало з коней, почали розтинати бранцям сирівці. Опісля давали їм ножі в руки і вони самі вже собі радили. Трохи далі паслися позабирані воли та

корови, цілі табуни коней і отари овець. На возах було всяке награбоване добро: сукна, полотна, пухова постеля, дорогі килими, золотий та срібний посуд, гроші. Цей татарський загін плюндрував на Поділлі, найбагатшій частині України, й добре там обловився.

— Що робити далі? — спитав отаман старшини. — Ми вибралися в Крим, у саме серце Татарщини, а по дорозі трапилася нам дуже корисна робота...

— І здобич така, — докинув один старшина, — що і в самому Бахчисараї⁴ кращої не добув би.

— Правда, — казав Богданко. — Ото ж, чи йти нам далі спаленим Перекопом, куди вже раз пустилися, чи завертатися додому? За тим, щоб іти далі, промовляло б те, що там нема тепер кому боронитися, коли ми орду, що верталася, розбили. Та що зробимо з нашою здобиччю, що тепер здобули? Тягти її за собою в Крим? Тоді матимемо спутані руки й ноги, нічого не вдіємо. Хіба заховати її десь тут? Тільки ж ногайці, аби здорові, й тепер за нами зорять, прийдуть і позабирають усе готове...

На те обізвався сотник Мотовило:

— Виходило б на те, що ми випустимо горобця із жмені, щоб піймати орла під небесами. Нема над чим багато роздобарювати. Вертаймося на Січ і дякуймо Богу, що стільки здобули. Я даю моїй голову на те, що як підемо далі, то пропадемо, мов ті руді миші. Я татар знаю. Вони тільки в чужій землі такі боязкі, коли їм не поталанить. А на своєму смітті кожний татарин хоробрий і завзятий. Там кожний куц стане проти нас. А як підпалять степ, то наші коні й ми вигинемо на безвідді.

За думкою сотника Мотовила пішли всі. Тої самої думки був і отаман, та він з нею не вихоплювався, чекав, що інші скажуть.

На Січі привітали козаків як переможців. Стріляли на валах із гармат, вигукам із тисячі грудей не було кінця. Богданко пішов до кошового.

— Слава Богу, що здорові звернулися, — привітав його кошовий. — Завтра скличемо велике коло, і тобі треба буде розповісти все товариству, Богданку. Це буде день твого великого свята!

— Не всі ми вернулися, — сказав Богданко. — Багато нас полягло в рукопашному бою, багато ранених попривозили...

— А ти б гадав без утрат? — сказав кошовий. — Де рубають дрова, там і трісок чимало паде. На це не звертають у нас уваги, аби тільки з перемогою вернутися.

— Я був певен, що ми переможемо, — сказав Богданко самовпевнено.

— Завтра, товаришу, день твоєї слави... Ще один такий удатний похід, а тебе, певно, не мине булава, побачиш... Тільки як завтра говоритимеш, то не висовуй себе наперед, бо козацтво цього не любить. У нас не люблять самохвальків-чваньків. У нас — громада! Коли б козацтво цомітило, цю ти хвалишся, пропала б відразу твоя слава з останнього походу, хоч який він був славний. Зробило все: козацтво, наше славне військо, товариство.

— Спасибі, батьку-кошовий.

— І не згадуй, що ти казав мурзу настромити на кіл. Хай це забудеться, а то козаки нагадають собі зараз, що це твоя власна помста за твою дружину. А втім у нас, у запорожців, немає звичаю винуватців на кіл настромлювати. То тільки в ваших краях таке водиться...

На другий день рано січовий довбиш вибивав на січових котлах збір до великого кола.

За січовим звичаєм на раду в велике коло мусів іти кожний козак-товариш. Десятники⁵ ходили по куренях та слідкували, щоб часом котрий не залишився дома. Та того дня цього робити не треба було, всі поспішали на майдан, кожному було цікаво почути від отамана самого, як той славний похід вийшов.

Богданове оповідання всім дуже сподобалось. Йому часто переривали голосними похвальними вигуками:.. — Слава нашому товаришеві Богданкові, дай нам, Боже, таких більше! Щоб на камені такі родилися!

Богданко був того дня на всіх устах.

- Яку звістку приніс козак війську Богданка, коли воно перебувало в поході на Крим?,
- Як козацький загін Богданка врятував побратимів у козацькій фортеці з возів?
- Чому козакам було дуже важливо дістатися першими до невірників?
- Чому після перемоги козаки вирішили повернутися на Січ?
- Яку мудру пораду дав кошовий Богданку?

Не минуло року від походу на Перекоп, як товариство січове вибрало його курінним отаманом. А це вже недалеко до найвищої влади на Січі, до кошового отамана.

1 В тому числі Запорозька Січ виявила так багато енергії й лицарського завзяття з татарами, що польські королі та гетьмани musiли звернути на неї свою увагу і вважати її за найпевніше заборолопроти вічних напастей з боку Татарщини на християнські землі. Січ Запорозька безнастанно стежила за татарськими рухами, не давала татарам переправлятися з походом у християнські землі, абонападала на них, як верталися зі здобиччю, била, відбирала здобич і визволяла бранців, а то й нападала на їх улуси, палила та нищила. Отаманська Портаб жалувалася на ті козацькі набіги, грозила відплатою, коли Польща не спіймає винуватців і не пошле їх Туреччині в кайданах, щоб їх для прикладу покарали.

Польща забороняла козакам займати муслємів⁷, погрожувала карами, та це нічого не помагало.

Тоді ще не було сутичок між козаками й окраїнною шляхтою, навпаки, багато української й польської шляхти козакувало, самі Приставали до козаків та йшли на здобичництво, або таким походам пособляли грішми, а за це діставали свою пайку зі здобичі.

Польща мала тоді мудрого короля Степана Баторія. До нього звернувся козацький старший Богданко Ружинський із проханням, щоб козацтвом заопікувався, щоб польський уряд затвердив за козаками ті землі, які козаки встигли відбити від татар. Королівським універсалом із дня 20 серпня 1576 р. король затвердив за козаками городи Терехтимирів⁸ і Чигирин,

пізніш усе Придніпров'я від Терехтемирова по Дніпровий лиман, а в бік від Дніпра на захід по річку Буг та Синюху, а на схід аж до річки Донець та Дін.

Через те запорожці перестали бути безземельні, бездомні, бо дістали твердий ґрунт для свого існування. Ружинський відплачувався Польщі видатними походами на татар.

Уже як кошовий Запорозької Січі одержав кілька великих перемог над ордою, що верталася обвантажена здобиччю.

Особливо важна була його перемога під Прогноями, над Дніпровим Лиманом, за Олешками.

Через те, що татарам небезпечно було вертатися втертими шляхами та відомими переправами через Дніпро, бо тут козаки на них чатували, — вони вибирали собі іншу, як їм здавалося, безпечнішу дорогу на Очаків. З Очакова мали їх перевезти турецькі галери⁹ на Кімбурську косу¹⁰, де вже була Татарщина, й вони були безпечні.

Довідався про це Богданко, зібрав козацьке січове товариство й перейшов непомітно татарський степ недалеко міста Прогної.

Татари перепливали щасливо морем під Очаковом із усією здобиччю та йшли далі безпечно.

Тут зустрінулися з козаками. Розпочався бій. Місце було доволі вузьке, й татари не могли розвинути своїх великих сил. Билися, мов на греблі. В козаків були гармати. Бій не тривав довго. Татари не мали куди вступатися. Скакали в море. Кого не досягла козацька куля, топився. Пощади не було для нікого.

Пішла козацька слава не лише по всій Польщі та Литві, а й по цілому християнському світі.

Король Стефан Баторій послав козакам клейноди: хоругву, булаву, бунчуки й котли.

Богданко Ружинський був у Польщі в великих ласках.

Та не тільки Польщі прислужувався запорозький гетьман, а й іншим християнським народам. В 1576 р. татари, виминаючи запорозькі землі, куди їх не пускали, вибралися великою силою на Московщину іншим шляхом, Лівобережжям. Московський цар послав до козаків на Січ дорогі подарунки і прохав, щоб його в біді порятували.

Богданко, не гаючись, зібрав велике військо, рушив на ногайські татарські оселі, палив їх улуси й вибивав татар. Татари мусили занехати московський похід, завернулися, щоб обороняти самих себе... Того тільки й треба було гетьманові: засів на них у пригідному місці, розгромив їх геть чисто, відбив награвану на Московщині здобич, визволив бранців і відіслав їх додому.

Так Богданкові поталанило на полі; тим-то він загадав піти шляхом попередніх гетьманів і спробувати щастя на морі.

І тут кілька разів йому пощастило.

Турки хотіли загородити козакам прохід на море й задумали відновити свою фортецю Аслан-Кермень¹¹, котру зруйнував був Байда-Вишневецький.

Це було не на руку ні козакам, ні Польщі.

Польський гетьман коронний написав до Ружинського, щоб не допустив до віднови фортеці, Богданко зібрав військо, яке було в тім часі на Січі, й пішов у похід на Аслан-Кермень.

Але турки встигли за той час зміцнити фортечні мури. Даремно козаки силкувались узяти фортецю приступом. Раз за разом відбивали їх турки з великими втратами. Треба було розбити грубезні мури. Козаки стріляли з польових невеличких гармат, та кулі відбивалися, мов горох від стіни.

Треба було фортецю облогою виголодити й залогу приневолити піддатися. Та це вимагало багато часу. Козаки не могли довго побувати поза Січчю, бо хтозна, що за той час могло статися. Татари стежили пильно за тим, що на Січі діялося, і певно були б використали відсутність війська.

Треба було поспішати.

Але таких мурів без великих гармат не розіб'єш, а їх козаки не мали.

Що ж? Відступити, не вдіявши нічого?

Ружинський і думати про те не хотів. Він усе перемагав, до чого було лише взявся. І тепер поклав собі це гніздо здобути!

Петро порадив йому, що треба до того вжити турецької штуки: підкопатися під мур і закласти там міну з пороху: вона певно мур розірве, а Тоді неважно буде дірою добратися всередину.

— Берімося до роботи, Богданку, так, щоб ніхто про це не знав.

І взялися.

Копали обидва вночі, коли і в городі, і в козацькому таборі все спочивало. Копали й землю виносили кошами. По півночі зміркували, що вже під самим муром.

— Давай, Петре, порох підкладемо тут і підпалимо.
Нагадаємо туркові, що ми не покинули думки здобути фортецю.

Богдан від втоми важко дихав.

Петро приніс скриньку з порохом, в ній стримів шнурок напоєний порохом. Тепер тільки підпалити...

Але сталося щось несподіване. Відходячи звідсіль, Петро нехотячи зачепив ногою за льонт та й вирвав його напрасно зі скриньки. Через напрасне тертя сухий порох запалився.

У цілому підземеллі наче грім ударив. Задрижали грубезні мури, й повстала велика розколина.

Але міна не лише мур рушила, а й розірвала на шматки обидвох козаків...

Побратими загинули в один мент. Навіть не мали часу сказати один одному: "Прощай, побратиме, незабаром побачимось у кращому світі.., Там дожидають нас наші дорогі"...

Від великого згуку прокинулись обидві воїнні сторони.

Козаки шукали свого гетьмана, турки латали чимдуж прірву в мурі. Не було кому далі розпоряджати.

Козаки відступили. Навіть не могли забрати на Запорожжя тіла дорогого гетьмана. Воно було пошматоване, помішане з землею й румовищем.

Аж тепер заспокоїлася Богданова душа. Присягу він виконав як не можна було краще...

- Що було затверджено в королівському універсалі 1576 року?
- Усно опишіть бій козаків із татарами під Очаковом.
- Із яким проханням звернувся до козаків Січі московський цар? Чи допомогли вони йому?
- Чому козакам було важливо зруйнувати Аслан-Кермень? До чого вдався Богданко, щоб досягти цього?

[1] Гарба — великий драбинястий віз, звичайно на двох колесах. (Тут і далі в оповіданні — примітки автора.)

2 Богданко — Богданко Ружинський — небагатий волинський пан, запорозький старший Богдан Ружинський, який після знищення татарами міста Ружина і винищення його родини пішов на Запорозьку Січ, короткий час старшим на Запорожжі.

3 Стая – (гр. стадіон) віддаль на 192 м.

4 Бахчисарай — місто в Криму, колись столиця кримського хана, має багато пам'яток татарського мистецтва (ханський палац із XVI ст.).

5 Десятники — військово-адміністративні урядовці за княжих часів, стояли на чолі десятка людей.

6 Отаманська Порта — почесна назва турецького уряду. Порта — брама палацу в Царгороді, де перебував турецький уряд до 1918 р.

7 Муслєми — магометани, мусульмани.

8 Терехтемирів — село на правому березі Дніпра неподалік від Канева; від 1578 р. був там Успенський монастир, де доживали свого віку старі запорожці

9 Галера — середньовічний весловий корабель із рядами лавок, за якими сиділи гребці й веслували; це була тяжка робота, й до неї вживали невольників.

10 Коса або пересип — вузький вал піщаний, що відділює затоки від відкритого моря; Кімбурська (сучасн. Кінбурнська) коса — напроти Очакова.

11 Аслан-Кермень, тепер Кахівка, місто-твердиня над Дніпром, вище Тягані.